

- Scriptures of the Old and New Testaments]. *Yu-vileine vydannia z nahody Tysiacholittia khrystyianstva*. West-Germany: Druckhaus Gummersbach. 1998. 1528 p. (in Ukrainian).
3. Kolodnyy A., Fylypovych L. (2024). *Relihiyna svoboda vs natsional'na bezpeka: vyklyky v chasi rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny* [Religious freedom vs national security: challenges during the Russian-Ukrainian war]. *Relihiia i viina: suchasnyi ukrainskyi kontekst: Kolektyvna monohrafiia*. Za zah. red. H. Kulahinoi-Stadnichenko, O. Nedavnoi. K.: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy. Pp. 7–24. (in Ukrainian).
 4. Lozko H. (2005). *Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir* [Gods and nations. Ethnosocial dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 624 p. (in Ukrainian).
 5. Lozko H. (2003). *Etnolohiya relihiyi. Naukovi statii* [Ethnology of religion. Scientific articles]. Mykolayiv: Ilion. 372 p. (in Ukrainian).
 6. Predko O. (2008). *Psykholohiya relihiyi. Pidruchnyk* [Psychology of religion: Textbook]: K.: Akademknyga, 344 p. (in Ukrainian).
 7. Protero S. (2024). *Visim relihiy, shcho panuyut' u sviti* [Eight religions ruling the world] per. z anhl. V. Pun'ko. K.: Vydavnytstvo Bukshch. 464 p. (in Ukrainian).
 8. *Relihiyi svitovi* [Religions of the world]. *VUE*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96 (in Ukrainian).
 9. Khar'kovshchenko YE. (2019). *Relihiyevnavstvo: pidruchnyk* [Kharkivshchenko E. Religious studies: textbook]. K.: VPTS «Kyiv's'kyi universytet». 479 p. (in Ukrainian).
 10. *Chysel'nist' poslidovnykiv osnovnykh relihiy* [The number of followers of the main religions]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0> (in Ukrainian).
 11. Shayan W. (2018). *Bibliya yak ideolohiya* [The Bible as an ideology]. *Shayan. Vira predkiv nashykh. Vybrani tvory*. K.: Fop Stebelyak. Pp. 293–312. (in Ukrainian).
 12. Shayan W.H. (2024). *Skovoroda – lytsar svyatoyi borni* [Skovoroda – Knight of the Holy Cross]. Mykolayiv: Ilion. 160 p. (in Ukrainian).
 13. Mythology corner. URL: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx>
 14. Nastevičs U. (2023). On Piety. *Latvian Academy of Culture / University of Latvia*. Riga, Latvia. April 23. (in Latvian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.19>

УДК: 304(477)

Дмитро ТОВМАШ

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-4576-0703

Email: tovmash@knu.ua

ЕТИЧНІ ТА НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ ІВАНА ДЗЮБИ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

(Рецензія на видання: СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА.

Науково-популярне видання. Упорядник Сергій Грабовський. Київ: Міленіум, 2023, 234 с.)

Анотація. Предметом рецензування є присвячена академіку Івану Дзюбі збірка текстів науково-популярного характеру. Частина статей «повернута» в історію та розкриває ті чи інші сюжети, пов'язані з минулими десятиліттями, частина ж описує сучасний стан справ і намагається прогнозувати майбутнє. Упорядник зібрав тексти, авторами яких є філософи, політичні аналітики, журналісти, історики та об'єднав їх власними коментарями та фактографічними доповненнями. Збірка безперечно заслуговує на увагу інтелектуального загалу.

Ключові слова: українська культура, шістдесятники, Київ як культурний феномен, тоталітарна міфологія, екологія та війна.

Dmytro TOVMASH

Ph.D. in philosophical sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Philosophy of the Humanities, Taras Schevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ETHICAL AND SCIENTIFIC TRADITIONS OF IVAN DZIUBA: HISTORY AND PRESENT

(Review of the publication: MODERNITY THE LAST. IVAN DZIUBA AND HIS TIME. Popular scientific publication. Compiled by Serhii Grabovskiy. Kyiv: Milenium, 2023, 234 p.)

Abstracts. The subject of the review is a collection of popular science texts dedicated to Academician Ivan Dziuba. Some of the articles "returned" to history and reveal certain plots related to past decades, while some describe the current state of affairs and try to predict the future. The compiler collected texts written by philosophers, political analysts, journalists, and historians and combined them with his own comments and factual additions. The collection definitely deserves the attention of the intellectual public.

Keywords: Ukrainian culture, the Sixties, Kyiv as a cultural phenomenon, totalitarian mythology, ecology and war

Рецензоване видання «СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА» і за формою, і за змістом достатньою мірою вирізняється з-поміж того, що з'явилося за останні роки. Це – збірка, яка містить як спеціально для неї написані тексти, так і статті, взяті з архіву журналу «Сучасність» за останнє десятиліття його виходу у світ, і на додачу – стаття про Івана Михайловича Дзюбу з Енциклопедії сучасної України. Увійшов до збірки і маловідомий текст самого Дзюби, опублікований у часописі, який вже не існує. А разом із тим збірка оформлена так, як була оформлена «Сучасність» у 2009-12 роках. І назва – «Сучасність The Last», тобто «Сучасність остання» (або, краще, «найостанніша») – справді символізує завершення певної історичної доби, яку можна назвати «добою шістдесятництва» або ж «добою Івана Дзюби», який став у неповні 35 років символом цього явища в Україні. А вже наприкінці 1965 року Дзюба створив фундаментальну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій довів лукавство та шовінізм більшовицької національної політики. Ця праця була відіслана до ЦК КПУ. Як засвідчує Юрій Шаповал, «працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для ознайомлення. "Інтернаціоналізм..." прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція і учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла "в народ", її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці» [6, с. 39–40]. А в 1968 році книга Дзюби була опублікована видавництвом «Сучасність». Назва збірки окреслює ще один вимір тієї доби: щомісячник «Сучасність» – осереддя творчих сил української еміграції – з'явився у 1961 році. І тоді ж тридцятилітній літературознавець Іван Дзюба стає одним із лідерів заснованого за рік перед цим київського Клубу творчої молоді «Сучасник». А після проголошення незалежності України академік Дзюба стає головним редактором «Сучасності», перенесеної до Києва.

Отож звернімося до змісту збірки, до її головних текстів. Починається вона зі стислих характерис-

тик сюжетів 1960-70-х років, зроблених на схилку свого віку І. Дзюбою, як-от: «...Українське та російське шістдесятництво формувалося за різних умов, мало різні спрямування та інший зміст. Тобто ніякого антиколоніального дискурсу російське шістдесятництво не мало. Російські шістдесятники, умовно кажучи, не дуже виходили за межі російського імперського дискурсу. Шістдесятництво утверджувалося як етичний рух, як протест проти неправди, проти крутіїства, проти підміни понять і т.д. Тому тут важливим є насамперед етичний зміст» [5, с. 3]. Цей етичний зміст пронизував усю діяльність Івана Дзюби і коли він був дисидентом та в'язнем сумління, і коли став академіком. Під цим ракурсом варто розглядати і його тексти, в тому числі вміщену у збірці статтю «Національна культура як чинник майбуття України». У ній він, зокрема, наголошує, що «ми стоїмо перед необхідністю осмислення української культури в усій повноті і різноманітності її компонентів – від феноменів буденної свідомості до вищих феноменів духу; в усій здебільше непрямій і прихованій, але неунікненній взаємодії цих компонентів та оптимізації їхньої взаємодії залежатиме потенціал української культури, а отже – і наше національне майбуття. Багато говориться нині про пошуки втраченої самобутності нашої культури. Але, можливо, доречніше говорити не про відновлення втраченої самобутності, а про творення нової самобутності на основі не лише традицій, а й актуальної культурної свідомості, зорієнтованої на світовий культурний досвід. Культура має відповідати багатству і невичерпності ситуації вибору, необмеженості ініціатив за умов свободи. Сьогодні маємо певну недостатність універсальних символів і міфів у нашій культурі, як і недостатню інтегрованість символів і міфів української культури у контекст світових цінностей, у загальнолюдську культурну символіку. Найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через розкриття універсально-першого в самобутності, тобто через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу» [5, с. 29]. Сьогодні, у часи повномасштабної війни Росії проти України ці слова набули ще більшої актуальності.

Перший розділ збірки зветься «Доба». Зупинимось на найбільш знакових текстах цього розділу. Спогади член-кореспондента НАНУ фізика Володи-

мира Литовченка лежали в портфелі «Сучасності» з 2007 року. Незрозуміло, чому: написані вони гарною мовою, містять небуденні спостереження. Опубліковані фрагменти з них вельми цікаві, як-от цей: «Згадуючи майже суцільно україномовний довоєнний Київ (а до війни я вже почав навчатись у другому класі нововідкритої української школи, тобто мав вже досить свідомо уявлення і спогади про мовну ситуацію: ми на вулиці, з товаришами спілкувались українською мовою, це було в Печерському регіоні, досить «зофіційованому»), скажу, що після звільнення все змінилось майже миттєво – «новокияни», які прийшли «в обозах» армії та навально осіли в Києві, були або росіянами, або «хохлами» зі сходу, захоплені наступаючим валом Червоної Армії, «російськомовні» навіть більш войовничі, ніж етнічні росіяни, для яких шарм чужої їм української мови сприймався навіть із певною симпатією. Російськомовна армійська стихія та партійно-радянська управлінська чиновницька рать втягнула в російськомовний офіціоз велике коло київського міщанства (висміяного ще до революції у п'єсі «За двома зайцями» в особі Голохостого), представники якого за всяку ціну намагались підробляти «під владу», наслідувати правлячих осіб, віддавати своїх дітей до російських шкіл, забираючи з українських та творячи інші нерозумні вчинки. Отже все це дало підставу стверджувати, що самі українці сприяли зруженню кола української освіти, культури, вжитку рідної мови, що вело до поступового зникнення Києва як українського міста» [5, с. 36–37].

На сенсацію претендує стислий нарис Василя Глібчука, присвячений Максиму Рильському, точніше, одному з епізодів із життя поета. Автор наводить розповідь старого різьбяр «вуйка Франьо» про візит до нього Рильського наприкінці 1950-х. «Слухай, Василю, Рильський як почав читати про голодомори, про ті страшні репресії, що з нашими людьми творили москалі, як по дорозі в Сибір з вагонів трупи викидали, як у лід закопували. Ми з ним половину дня і всю ніч проговорили. Під обід на другий день він іде від мене, а вже я плачу. Плачу за ним, як за рідним. – Ви не просили, аби залишив ті вірші у Вас? – Вірші?.. То, Василю, так мені виглядало, були поеми. Я просив, дуже просив. А він відмовився. – Я бачу, – сказав Максим Рильський мені, – до вас можуть прийти на обшук у будь-який момент. А я не хочу, щоби мали неприємність через мене. Міг би залишити рідному братові, та і він, і сім'я його постраждає. Доживу до того часу, коли буде в нас своя держава, – надрукую. А ні – доведеться забрати з собою в могилу» [5, с. 43]. Чи правдива ця розповідь? Принаймні, після Сосюри залишилося чимало «написаних у шухляду» текстів, і поетичних, і прозаїчних, а от після Рильського – начебто нічого. Чи справді це так? Можемо повторити вслід за Глібчуком, що «дуже хочеться вірити, що збереглися твори М. Рильського про голодомори та репресії московських окупантів щодо українців,

які він довірливо читав талановитому й національно свідомому косів'янину Франеві Тимківу» [5, с. 44].

Але навіть якщо перед нами легенда, то це дуже показова легенда, адже нічого схожого не довелося читати про будь-кого з провідних українських поетів радянської доби.

Український дисидент і політв'язень філософ Василь Лісовий упродовж ледь не десятиліття публікував одну за одною частини спогадів у «Сучасності». Сьома частина – «Слідство, табори, заслання», присвячена подіям 1972-го і наступних років – була завершена у жовтні 2007 року. Проте цей текст не отримав схвалення нових редакторів журналу, які змінювали один одного, зрештою, спогади повністю були опубліковані Харківською правозахисною групою вже після смерті автора. Проте на думку упорядника, публікація концептуально важливих фрагментів відкинутих редакторами спогадів необхідна для вшанування непересічного українського мислителя. І не лише вшанування. Аналіз Лісовим методів діяльності спецслужб радянського часу показує, що ці методи не змінилися у сучасній Росії, хіба що вдосконалилися.

Цікавими видаються роздуми Віктора Каспрука (одного з авторів і лауреатів премії «Сучасності») щодо свідомої «самоукраїнізації» молоді УРСР 1970-80-х років (передусім київської, до якої належав сам автор тексту). У формуванні у тодішньої молоді нерадянського (чи не зовсім радянського) світогляду головну роль відіграли рок-музика (як західні, так і перші українські гурти), різні «ворожі голоси», не заідеологізована частина літератури тощо. Проте був для цього у київської молоді (а у львівської чи луцької тим більше) ще один чинник, який не мала молодь Росії. Віктор Каспрук пише про те, що їхня молодіжна компанія мала змогу отримувати грамплатівки та періодику з Польщі: були серед них співаки Czesław Niemen, Maryla Rodowicz, Marek Grechuta, групи «Skaldowie», «Czerwone Gitary», «Brebaut», «Alibabki», «No To Co», «Bajm». А читалися тижневики «Polityka», «Perspektywy», «Kultura» та газета «Życie Warszawy» [Див. про це також: 2]. «А оскільки в польській пресі (навіть партійній) досить часто з'являлися передруки з західних газет і журналів, вартість такої інформації було важко переоцінити. Що дуже важливо: і ця інформація, і музика не фільтрувалися Москвою» [5, с. 59]. І ще одна цікава інформація: «...на початку 1970-х років режим ініціював створення при МВД руху «юних дзержинців», котрий формально мав на меті допомогати тогочасним правоохоронним органам у підтриманні порядку у молодіжному середовищі шляхом патрулювання вулиць разом з міліцією. Проте часто такі «юні дзержинці» використовувались владою для участі у придушенні молодіжних протестів в інших республіках і у себе вдома» [5, с. 59]. Автор наводить приклад такого використання київських «дзержинців», коли на початку 1970-х сталися студентські заворушення у Литві.

Особливе місце у збірці займають лірико-філософські есе Віталія Пономарьова, які присвячені Києву останніх десятиліть. Автор згадує особливості

тоталітарного тиску на особистість і суспільство за доби «розвинутого соціалізму»: соціальна нерівність, примусове зросійщення, отруєння свідомості комуністичною ідеологією, всевладдя «компетентних органів», – а також пригадує окремі прояви громадянської непокори політиці радянської держави. В останньому есе («Вітер зі Сходу») Пономарьов пише про поширення в країнах Західної Європи «московського синдрому» – емоційної та розумової залежності від Росії, – якраз напередодні масового вторгнення російської армії до України 24 лютого 2022 року.

Ще одному лауреатові премії «Сучасності» Ігореві Лосєву належить стаття «Чому це сталося?», написана навесні 2010 року, але тоді не опублікована у зв'язку з припиненням виходу у світ журналу «Сучасность»; не вмістили її і в ті номери, які пов'язані зі спробою відновити випуск журналу у два наступні роки. Мабуть, даремно. Стаття містить цікаві спостереження та достатньо ґрунтовну аналітику, що пояснює причини занепаду «помаранчевої влади» та переходу президентської посади до Віктора Януковича, і багато які її висновки мали би ще тоді прозвучати публічно: «Сьогодні в Україні новою офіційною верхівкою докладаються великі зусилля до створення авторитарного режиму з деякими рисами тоталітаризму на антиукраїнській ментально-політичній основі. Фактично формується антиукраїнська диктатура, жорстко підпорядкована іноземному чиннику» [5, с. 79]. І далі: «Чорноморський флот РФ веде в Криму велику політичну роботу, здійснює значний комплекс пропагандистських акцій, спрямованих проти України. Кінцевою метою перебування цього флоту в Україні є анексія міста Севастополя і Кримського півострова, а також періодичне штучне провокування різних видів політичної напруги, нестабільності на українському Півдні. Російське військове угруповання в Криму є реальною загрозою соборності й державному суверенітету України» [5, с. 79–80]. Ці й інші застереги виправдалися. Мають актуальність для сьогодення і політичні характеристики та портрети «помаранчевих» лідерів. «Всупереч усім кремлівським казкам про ЦРУ, що отруїло наркотиками помаранчі на Хрещатику і профінансувало Майдан, насправді стався стихійний виступ спочатку киян, а потім усієї патріотичної частини українського народу, – пише І. Лосєв. – Цьому народові через відсутність якихось кращих можливостей довелося віддати виборену владу тим, хто стояв на трибуні помаранчевого Майдану. Проте майже всі вони були «пташенятами гнізда Кучми», роками працювали з ним, з його урядом, з його депутатами в парламенті, то ж ніякого іншого політичного досвіду не мали. А досвід кучмізму – це підклимні інтриги, візантійщина, змови і підступні зради, це неприциповість, жага влади, угодовство і політична корупція» [5, с. 81–82]. Жорстко та безкомпромісно, проте спокійно й аргументовано – всього цього нерідко не вистачає сучасним українським політаналітикам.

Нарешті, вартій уваги текст Сергія Грабовського «Як завершилася Доба Івана Дзюби. Хроніки

початку 2022 року», створений в жанрі своєрідного дайджесту публікацій упорядника збірки в газеті «День», яка тоді ще регулярно виходила у світ. Утім, це не зовсім дайджест, адже публікації ці наведені повністю, без купюр, щоб засвідчити перебіг подій і тодішню їхню оцінку як політиками й інтелектуалами, так і самим автором. У тексті від 3 січня після наведених висловлювань західних політиків що не слід постачати Україні будь-яку зброю, бо це спровокує погіршення ситуації, мовляв «подаліше воєнне загострення не принесе Україні більшої безпеки», міститься таке резюме: «Отже, лише дипломатія та папірці різного ґатунку спинять Путіна, а посилення українського війська – це «подаліше воєнне загострення». А якщо Путін укотре начхає на західних партнерів (як він це робив, скажімо, в Сирії) та піде вперед? Що ж, деякі західні експерти радять уряду України вже сьогодні почати готувати бази для партизанських дій у Карпатах і лісах Галичини та Волині, мовляв, це буде єдиний шанс...» [5, с. 98–99]. При цьому Росія не приховувала ані тактичних, ані стратегічних своїх намірів. У тексті за 24 січня, зокрема, зазначено: «Олексій Журавльов – перший заступник голови комітету Держдуми з оборони – днями надривно кричав в ефірі центрального телеканалу РФ про те, як Росія знищить західні країни, постійно переважаючи свій виступ нецензурною лайкою (дозволю собі її вилучити, і без неї все зрозуміло): «Там [на Кубі й у Венесуелі – авт.] будуть, сволота, наші ракети! І ядерні ракети будуть, і не тільки там. Піндоси нехай бояться!.. І ці шавки, які в Прибалтиці в'якають... ми їм дамо захист, але він їм не сподобається... Десять, сто тисяч піндосів побіжать, зарази, чіпляючись за шасі літаків! Вони debilі, вони не розуміють, що відбувається... Ми говоримо: все, завтра вам хана!.. Ви будете знищені, повністю – і Європа, і Америка... Ми вас знищимо відразу! Вас просто не існуватиме». Нагадаю, це слова офіційної особи на державному телеканалі – слова, за які ніхто не вибачився» [5, с. 117]. А в тексті за 22 лютого – якраз напередодні вторгнення – читаємо такий висновок: «І от, порівнюючи 1968-й і 2022-й, сиджу біля комп'ютера та міркую: невже ж зміни, які відбулися після падіння СРСР у Російській Федерації, виявилися настільки мізерними, що з публічними протестами проти агресії і тоді, і зараз вийшло практично така сама кількість людей? Чи, може, росіяни, навіть їхня молода еліта, настільки залякані, що бояться путінської тіні? Чи, з іншого боку, можливо, що і тоді, і зараз як серед освічених верств, так і простолюду беззастережно домінує імперський шовінізм? Не знаю. Але, принаймні, у ті часи існували дуже реальні підстави для зробленої Висоцьким констатації:

“И нас хотя расстрелы не косили,

Но жили мы, поднятъ не смея глаз...”

А зараз що? Невже Росія перебуває у колі замкненого історичного часу? Невже годі сподіватися на бодай незначне посилення у її культурі впливу «лінії Герцена-Сахарова»? І невже українці приречені довіку жити поряд із імперським монстром? Якщо так,

слід робити висновки, причому радикальні, щодо цього монстра» [5, с. 136]. Втім, у цьому компендіумі є не тільки гострополітичні, а й історичні тексти, що теж мають неабияку актуальність. Скажімо, текст «Які непрості наслідки може мати «умиротворення» агресора» [5, с. 117] за 26 січня розкриває багатопланові наслідки Мюнхенської угоди, передусім у вигляді національної травми, коли зражені демократичним Заходом чехи в більшості своїй активно працювали на благо гітлерівської Німеччини; у 1939-41 роках, виявляється, близько чверті танків Вермахту були чеського виробництва, і в наступні роки без зброї чеської конструкції та продукції промисловості й сільського господарства нацисти не змогли б настільки ефективно воювати.

Усі ці тексти характеризували те, що упорядник назвав «добом Івана Дзюби» в загальних рисах. Звичайно, охопити всі прояви цієї доби було неможливо. Проте багато які характерологічні риси та маловідомі сюжети показати вдалося. Наступний розділ присвячений журналу «Сучасність». Відкриває його стаття Віталія Пономарьова «Традиції та «Сучасність»», у якій відзначено, зокрема, що у 1990-х і на початку 2000-х журнал, керований Іваном Дзюбою та творений «на пафосі ентузіазму», став важливим чинником культурного життя. Його авторами стало чимало провідних українських літераторів і науковців різних поколінь, і за умов кризи книговидавництва журнал став «майданчиком зустрічі» інтелектуальної спільноти. В. Пономарьов нагадує, що «Оксана Забужко у середині 1990-х років навіть запропонувала при оцінці кількості українських інтелектуалів виходити із числа читачів цього видання (наклад «Сучасності» зазвичай був 2 000 примірників, і кожний примірник читали принаймні двоє)» [5, с. 137]. Проте далі ситуація на книжковому ринку змінилася на краще, натомість «журнал позбувся частини меценатської підтримки» [5, с. 138]. Пономарьов спростовує неточну інформацію, яка міститься у Вікіпедії: мовляв, «протягом останніх п'яти років журнал тричі був змушений призупиняти вихід через постійний брак коштів, зміну інвесторів, засновників, головних редакторів і творчих колективів» [4]. Насправді таке трапилося тільки раз – у 2010-11 роках.

Та «Сучасність», яку можна назвати «класичною», з 1961 по 2007 рік виходила під гаслом «Література, мистецтво, суспільне життя» (після перенесення журналу в Україну до цього додалася ще «наука»). Активну участь у створенні журналу брали очільник польського незалежного журналу «Kultura» Єжи Гедройць і група ліберальних українських націоналістів, які виступали на шпальтах цього журналу. Десять років із моменту перенесення журналу в Україну Дзюба був його головним редактором (номінально співредактором, але інші співредактори, які змінювали один одного, не були українськими громадянами й основний свій час проводили за кордоном), а потім – головою та співголовою редакційної ради. У 2008 році тематичні рамки помітно розширилися: «Політика, історія, література, наука, культура, мис-

тецтво, суспільне життя». Не випадково, мабуть, на перше місце була винесена політика. До цього головними редакторами були науковці та літератори. Тепер журнал очолив політичний журналіст, і художньої літератури й культурології в ньому стало помітно менше.

Але повернемося до вміщених у збірці текстів. Дві статті історика Олександра Дубини – «Співець смітників і борделів» й «Освічені, інтелігентні та підготовлені» – видається, мають бути цікавими не тільки для тих, кому цікаві часи Кучми та Януковича. Перша присвячена писанням Олеся Бузини, друга – Дмитру Табачнику й іншим політичним діячам такого ж ґатунку. Ці персонажі тривалий час були у фокусі уваги Івана Дзюби, і не з суто наукового інтересу; адже «спадщина чорносотенців-малоросів нині «востребована» і активно використовується в боротьбі проти України – їхніми ідеологічними спадкоємцями і тими, хто мислить умовну «Україну» лише як «часть русского мира» [1, с. 3]. Олександр Дубина продовжив і доповнив розпочату Дзюбою критику; той, зокрема, ще у другій половині 1990-х з академічною ретельністю довів, що ескапади на адресу Шевченка Бузина «запозичив» із чорносотенної та юдофобської газети «Кіевлянинъ». Але Бузину це не спинило і не могло спинити. Він пише «Тайную историю Украины-Руси» – від Трипілля до XXI століття; як зазначає історик, «у своєму програмному творі він не знайшов жодного позитивного персонажа! Всі були або головорізами, або статевими розпусниками, або п'яничками й наркоманами» [5, с. 150]. Таких самих персонажів Бузина знайшов в історії Грузії, і в історії інших держав. Справді, «співець смітників і борделів». Але займався цей популярний автор багатотиражних видань певного ґатунку й куди серйознішими справами: готував підґрунтя для російської анексії Криму та східної України. Щодо Криму, то тут усе традиційно: мовляв, це дарунок «дядьки Хрущова», й історик Дубина на фактах показує нікчемність «подарункової» аргументації. А от щодо східної України, то, виявляється, Путін у своїй пропаганді копіює писання Бузини. Мовляв, «украинофил Ленин отстегнул в порыве чувств Скрыпнику и компании» чималий шматок землі, який включав «Харьковские и Екатеринославские губернии с Донецким угольным бассейном – берите и украинизируйте!» [5, с. 142–143]. Тобто «українізуйте» етнічні українські землі, іронізує Дубина та продовжує цитувати – їх, мовляв, «и бросили в ненасытную пасть новорожденной советской Украины», а та «слопала и не поперхнулась» [5, с. 143]. Отож тепер постає запитання: чи то Путін своєчасно прочитав писання Бузини, чи то Бузина задалегідь писав усе оце у багатотиражних «українських» виданнях за чиєюсь вказівкою?

Іще дві статті збірки, авторства Олександра Шморгуна та Сергія Пролесєва, присвячені критиці текстів Ігоря Каганця, один із яких був надрукований у «Сучасності» №7, 2008, а інший зверстаний і в останній момент зупинений у друці Іваном Дзюбою. Не вдаючись у деталі цієї критики (зрештою, Кага-

нець достатньо відомий у певних колах автор), зауважу, що у часи т.зв. «постправди» професійні розбір і деконструкція ідеологем і міфологем, які обіцяють загалу «повну й остаточну» істину про геть усе на світі – річ вельми потрібна.

Неминуче запитання: наскільки має рацію упорядник збірки у своїх інвективах щодо головного редактора «Сучасності» у 2008 році Віктора Мороза? Fact-checking «навскидку» дав такий результат: у «Колонці редактора» (новація, судячи з усього, запроваджена Морозом) №5-6, 2008, написано: «Як колись надзвичайно влучно відзначив великий поляк Станіслав Лем: «Деякі національні трагедії не мають антракту» [3, с. 3]. Проте цей афористичний вислів насправді належить зовсім іншому визначному полякові, Станіславу Ёжи Лецу. Є різниця? Sapienti sat.

Останній розділ збірки зветься «Камо грядеши?» і містить дві статті. Одна з них – «Тоталітарна міфологія сьогднішньої Росії: стислий абрис» – написана Сергієм Грабовським, інша – «Екологічні загрози війни» – Тетяною Гардашук. Ці статті належать уже до часу повномасштабного російського вторгнення, коли період, названий упорядником «добою Івана Дзюби», завершився, і почалася інша доба, проте наукові й етичні традиції, пов'язані з героєм збірки, не згасли. Принаймні, таке враження не випадково виникає у читачів. У статті Сергія Грабовського увага зосереджена на феномені тоталітаризму, його відмінності від авторитаризму та на появі неототалітаризмів, «які поєднують як риси «класичного» тоталітаризму ХХ століття, так і новації, пов'язані з «гібридною» агресією та потужним впливом на маси на основі науково-технологічного прогресу» [5, с. 183], на розвиненій тоталітарній міфології як цілісній системі пояснення світу та програмування дій як індивідів, так і мікро- та макрогруп. Автор підкреслює, що йдеться «про тоталітарну міфологію, яка формує «паралельну реальність», точніше, «замість реальної-реальність», такий собі «твердий» хронотоп-симулякр, зруйнувати який «м'якою силою» та контр-пропагандою принципово неможливо. Адже йдеться не про пропаганду, поєднану з репресіями, як за авторитаризму, а про незмірно глибший, ефективніший і жорсткіший вплив на людську свідомість і підсвідомість, на всі сторони буття, які набувають ірреальних рис, але стають майже незборимою реальністю» [5, с. 183]. Як найнебезпечніший зразок такого неототалітаризму у статті змальована сучасна Росія; однією з чільних підвалин її буття є міфологія, пов'язана з т.зв. «Великою Вітчизняною війною». Автор здійснює детальну, засновану на фактах деконструкцію цієї міфології і доходить висновку, що «авторитаризм як жорстка недемократична система може припинити існування та перейти в щось інше або внаслідок зовнішнього тиску, або внаслідок внутрішніх процесів» [5, с. 221]; натомість «тоталітаризм як такий можна ліквідувати, тільки знищивши тоталітарну державу», «всі інституції, як офіційні, так і напівофіційні, як «згори», так і «знизу», а також про зна-

чуці символи та соціально-міфологічні системи» [5, с. 221].

Схожі висновки робить Тетяна Гардашук, описавши та проаналізувавши вчинені під час широко-масштабної війни злочини Росії, пов'язані з руйнацією українського довкілля. «По суті, росіяни під час агресії в Україні окрім бруталного використання зброї проти цивільного населення та атак цивільної інфраструктури, перетворюють на зброю практично всі ресурси, у тому числі їжу і воду, завдаючи одночасної непоправної шкоди природі та природним екосистемам, підриваючи основи життя як такого. Тому для зниження масштабів шкоди й екологічної вартості війни слід, насамперед, припинити російську агресію, а також домогтися демілітаризації та денуклеаризації РФ» [5, с. 229].

Загалом «Сучасність The Last» не містить художньої літератури (якщо не рахувати есе Віталія Пономарьова), тут ідеться про «суспільне життя» у сенсі «класичного періоду» журналу, включно з політикою, історією та культурою. Проте збірка – не журнал, вона лише «римується» з ним, це самостійне явище, і, видається, вона з інтересом буде прочитана як шанувальниками «класичної» «Сучасності», так і тими, хто тільки чув про неї.

1. Дзюба Іван Михайлович. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. Київ: Києво-Могилян. акад., 2011. 503 с.
2. І. Грабовська, С. Грабовський, В. Крисаченко, К. Настояща, Л. Чупрій. Латентні західноєвропейські дискурси в українській філософії та соціології доби УРСР: монографія. Тернопіль: Вид-во «Крок», 2022. 229 с.
3. Мороз Віктор. Після весни. Колонка редактора. *Сучасність*. №5-6. 2008. С. 3–5.
4. Сучасність (журнал). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB))
5. СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА. *Науково-популярне видання*. Упорядник Сергій Грабовський. Київ: Міленіум, 2023. 234 с. URL: <https://www.filosof.com.ua/tpost/4d3sa1tpi1-vipusk-naukovo-populyarnogo-vidannya-suc>
6. Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 33–50.

References

1. Dziuba Ivan Mykhailovych. (2011). *Nahnitannia moroku. Vid chornosotentsiv pochatku XX stolittia do ukrainofobiv pochatku stolittia XXI*. Kyiv: Kyievo-Mohylian. akad. 503 p. (in Ukrainian).
2. I. Hrabovska, S. Hrabovskyi, V. Krysachenko, K. Nastoiashcha, L. Chuprii. (2022). *Latentni zakhid-*

- noievropeiski dyskursy v ukrainskii filosofii ta sotsiologii doby URSS: monohrafiia* [Latent Western European discourses in Ukrainian philosophy and sociology of the Ukrainian SSR era: monograph]. Ternopil: Vyd-vo «Krok». 229 p. (in Ukrainian).
3. Moroz Viktor. (2008). *Pislia vesny. Kolonka redaktora* [After spring. Editor's column]. *Suchasnist*. №5-6. Pp. 3–5. (in Ukrainian).
 4. *Suchasnist (zhurnal)* [Modernity (magazine)]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB)) (in Ukrainian).
 5. *SUCHASNIST THE LAST. IVAN DZIUba TA YOHO DOBA* [THE LAST PRESENT. IVAN DZYUBA AND HIS AGE]. *Naukovo-populiarne vydannia*. Uporiadnyk Serhii Hrabovskyi. (2023). Kyiv: Milenium. 234 p. URL: <https://www.filosof.com.ua/tpost/4d3sa1tpi1-vipusk-naukovo-populyarnogo-vidannya-suc> (in Ukrainian).
 6. Shapoval Yu. (2007). *Ivan Dziuba: internatsionalizm chy rusyfikatsiia? (Do istorii zapytannia)* [Ivan Dzyuba: internationalism or Russification? (To the history of the question)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 33. Pp. 33–50. (in Ukrainian).